

BOKENS FOLK

EN CIVILISATIONSHISTORIA
FRÅN PAPYRUS TILL PIXLAR

JOEL HALLDORF

fri tanke

Innehåll

Förord	9
1. Bokens folk	
<i>Från skrift till civilisation</i>	13
2. Kunde Jesus läsa?	
<i>Från muntlig till skriftlig kultur</i>	23
3. Den första revolutionen	
<i>Från heliga rullar till praktiska kodexar</i>	39
4. En ny klassiker	
<i>Från Homeros till Bibeln</i>	55
5. När klostren räddade civilisationen	
<i>Från kulturkollaps till läsande munkar</i>	77
6. De tysta läsarna	
<i>Från register till universitet</i>	99
7. Gutenberggalaxens födelse	
<i>Från tryckpress till reformation</i>	119
8. Bokfloden och den upplysta läsaren	
<i>Från avlatsbrev till bokindustri</i>	141
9. Nationens födelse	
<i>Från tryckcapitalism till boknationalism</i>	161

10. Den industriella bokrevolutionen	
<i>Från ångmaskiner till folkrörelser</i>	179
11. Väckelsens läsare	
<i>Från mystik till fundamentalism</i>	197
12. Förläggarnas och kritikernas tid	
<i>Från klotband till förlagskapitalism</i>	219
13. Den typografiska människans brott	
<i>Från upplysning till Auschwitz</i>	243
14. Läsarna i distraktionernas tid	
<i>Från Gutenberg till Gates</i>	267
15. Digitala ekosystem	
<i>Från redaktörer till algoritmer</i>	289
16. Efterord	
<i>Från Jesus till Donald Trump</i>	305
 Författarens tack	 313
Noter	315
Bibliografi	391
Personregister	417
Ämnesregister	425
Bildförteckning	428

Bokens folk

Från skrift till civilisation

I EN VIDEO SOM blev viral för några år sedan sitter en ettårig flicka med en iPad i knät och klickar glatt på skärmen. I nästa scen ser vi henne med ett glansigt magasin framför sig, men nu är hon frustrerad. För när hon drar med fingret längs sidan rör den sig inte, utan förblir stilla. Och trots att hon trycker på bilderna hoppar ingen glad tecknad figur fram. Flickan upplever tidningen som en trasig iPad. Därför överger hon den snart och sträcker sig i stället mot pappans skärm.¹

Denna enkla hemmavideo illustrerar den revolution som just nu håller på att förändra världen. Vår kultur har vilat på fysiska böcker: först handskrivna kodexar, sedan tryckta böcker. Så är det emellertid inte längre. För den lilla flickan är surfplattan det normala och den måttstock hon använder när hon bedömer tidningen. I jämförelse med skärmen är tidningen långsam och enformig. Att en ettåring väljer bort den är inte överraskande, men hon är inte ensam om att byta format. På gamla, svartvita fotografier ser vi storstadspendlare på rad med var sin tidning uppslagen framför sig. Men om vi tittar runt oss på en buss eller tunnelbana i dag sitter de flesta av oss och skrollar våra telefoner. När barnen kommer hem från skolan är väskan inte längre tung av läroböcker, utan av den dator som de använder till nästan allt skolarbete. Undrar vi över något går vi inte längre till familjens uppslagsverk och slår upp det, utan tar fram telefonen och googlar. Vi lever inte längre i en galax som kretsar kring den tryckta boken. I stället strålar skärmen som vår nya sol.

Boken som teknologi

Ny teknik bländar oss ibland så starkt att den gamla helt hamnar i skuggan. Låt oss därför ägna den klassiska boken några tankar. Det är en uråldrig teknologi som har använts för att spara och sprida information i tvåtusen år. Ta en stund och titta på den bok som du håller i din hand – om du inte råkar läsa på skärm eller lyssnar till den i dina lurar. Vi är så vana vid konstruktionen att vi lätt glömmer bort hur fantastisk den är.

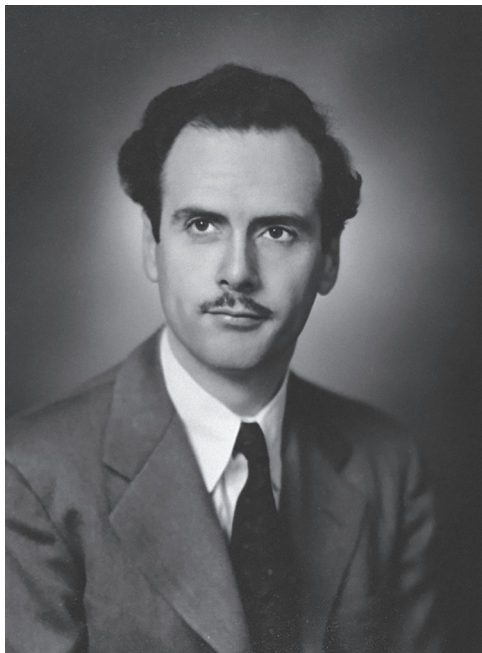
I den tryckta boken ligger texten skyddad mellan pärmar och innehållet är prydligt sorterat i en bestämd ordning, från början till slut. Det är möjligt att med ett enkelt handgrepp kliva in i boken var man än önskar: i början, mitten eller mot slutet. Vi kan bläddra långsamt och tankfullt, eller snabbt och översiktligt. Konstruktionen förenar fokus och överblick på ett sinnrikt sätt, för samtidigt som vi har uppmärksamheten riktad mot en viss sida vet vi ungefär hur långt in i boken vi har kommit. Vi både ser och känner hur mycket vi har läst och hur många sidor vi har kvar. I många böcker kan vi dessutom orientera oss med hjälp av sidnummer, kapitelrubriker och en innehållsförteckning. På bokens sidor är det enkelt att göra egna noteringar och understrykningar, och på så sätt interagera med texten. Markeringarna gör det lättare att minnas vad man läst och hjälper en att hitta tillbaka till viktiga passager. Vissa tycker också att det är praktiskt att vika ner sidans hörn för att markera var man slutat läsa, eller var något särskilt läsvärt finns. Andra betraktar hundörat som ett helgerån, vilket säger något om bokens upphöjda status i vår kultur. När man är färdig är det lätt att sortera in boken bland andra böcker, tack vare att informationen om den finns både på framsidan och ryggen.

Det här är egenskaper som gäller den tryckta boken, men inte bokrullar eller skärmar. Varje format skapar sina förutsättningar för läsning, därför händer det något med vår relation till texten när vi byter format.

Människan och tekniken

Det är svårt att säga när skärmen tog över. Skedde det då persondatorn introducerades på åttiotalet? I samband med att internet öppnades upp på nittiotalet? Eller när de smarta telefonerna blev var mans egendom efter millennieskiftet? Någonstans här finns i alla fall en brytpunkt, ett brott i tiden, och sedan dess är världen annorlunda. Men det är inte bara vår omgivning som har förändrats, utan också vi själva. För det var inte riktigt så här det kändes att vara människa för tio, tjugo eller kanske trettio år sedan. I vår ficka surrar nyheter från världens alla hörn, meddelanden från vänner och tips om trender som vi borde följa. Allt är tillgängligt för oss, ändå lever vi med känslan av att vi är på väg att gå miste om något väsentligt.

En filosof som kan hjälpa oss att förstå vad som pågår är Marshall McLuhan. Teknologi, förklarade han redan på sextiotalet, är inte bara ett redskap som vi plockar upp, använder en stund och sedan lägger ifrån oss. Vår relation till den är mycket mer intim. Den som använder en åra känner vattnets rörelser i sina händer, och den som använder Google Maps rör sig på skärmen i stället för att behöva visualisera kartan i sitt huvud. Tekniken blir en del av oss; en förlängning av människan, som McLuhan formulerar det. Vi tror att det är vi som använder tekniken för att forma världen, men lika mycket är det tekniken som formar oss.²

Teknikfilosofen Marshall McLuhan började studera till ingenjör, men bytte sedan till humaniora. Att de två fälten hänger samman fångas i hans berömda sentens *The medium is the message*.

Revolutioner brukar väcka oro och den digitala är inte något undantag. Det är knappast överraskande, för när något nytt händer vet vi ju inte vad konsekvenserna av det ska bli. När internet var ungt var prognoserna optimistiska. Teknikapostlarna förkunnade att den fria informationen skulle befria mänskligheten, vitalisera demokratin och ta kreativiteten till nya höjder. Men i dag är tongångarna annorlunda. Nätet beskrivs allt oftare som något som göder polarisering, skapar filterbubblor och sprider falska nyheter. Många berättar att de känner sig splittrade och stressade av informationsflödet, och att de får allt svårare att koncentrera sig.³

Oron över social fragmentisering och själslig utarmning gör digitaliseringen till en av vår tids största frågor. Den diskuteras intensivt av journalister, politiker, teknikexperter, neurovetare, sociologer, psykologer, statsvetare, romanförfattare med flera. Men vi går sällan till historien för att förstå vad som pågår. Robert Darnton, bokhistoriker tillika överbibliotekarie på Harvard, menar att det beror på att vi är lite för fascinerade av de dramatiska förändringar som pågår i vår egen tid. Nuet är så intensivt att vi inte tycker oss ha tid att lyfta blicken och se bakåt. Därför inser vi inte att böcker, läsning och kommunikation faktiskt har en historia.⁴ Den här boken är ett försök att bryta med fixeringen vid nuet genom att blicka tillbaka. Men inte för att fly vår tids frågor, utan för att få perspektiv på dem. Visst är det som nu sker något nytt – men det är knappast nytt att något nytt sker. Skiftet från tryckta böcker till skärm är bara en av flera textteknologiska revolutioner som vår civilisation har tagit sig igenom. Det finns många historier att lära av.⁵

Bokens folk

På 600-talet drog muslimska arméer fram över Mellanöstern, Nordafrika och så småningom ända in i Europa. En ny religion introducerades och plötsligt befann sig en rad folk under nya härskare. Islam hade med sig en egen uppenbarelse nedtecknad

i sin heliga bok, Koranen. Men till skillnad från många andra härskare genom historien tvingade de inte alla undersåtar att anta deras tro. Särskilt judar och kristna tolererades, för de ansågs ha fått del av Guds ord en gång i tiden. Man gav dem till och med ett slags hederstitel som också blev grunden för deras juridiska status. De kallades för »Bokens folk«, eller *ahl al-Kitāb* som det heter på arabiska. Uttrycket syftade på deras heliga skrifter. Bokens folk fick fortsätta fira gudstjänst, och de flesta slapp också militärtjänstgöring i utbyte mot en särskild skatt.⁶

Det var en träffande beteckning, för judarnas Tora och de kristnas bibel var både älskade och vägledande böcker för de här grupperna. Men det är också ett passande namn på den civilisation som vuxit fram i Europa ungefär från vår tideräknings början. Det är så det används i den här boken: Här syftar titeln alltså inte på någon specifik religiös grupp, utan på Europa och så småningom väst som civilisation. Denna kultur brukar associeras med judisk-kristet arv, humanismen och upplysningen. Men här knyter jag den inte till idéer i första hand, utan till konkreta böcker. Att hämta beteckningen på den från den muslimska världen får samtidigt tjäna som en påminnelse om att Europa både har tagit intryck och bestått av en mängd olika kulturer.

När man studerar Europas idéhistoria får man vanligen bekanta sig med de avtryck olika författare och filosofer har gjort. Men i den här boken är det alltså inte böckernas innehåll, utan deras form som står i fokus. Det var sambandet mellan materien och kulturen – kroppen och anden – som först lockade mig till ämnet. Jag tar mig an det som teolog och religionsvetare, vilket har sin betydelse. För vi är vana att tänka att människor och kulturer formas av sina ritualer. När viktiga vanor förändras, då ändras också kulturen. Så resonerar jag också kring läsning och böcker. Läsning är en vana som formar människor och skapar kultur. När bokens form ändras påverkar det läsningen, vilket i en förlängning får kulturella återverkningar. Den yttre formen är alltså inte neutral, som en del påstår, utan formatet formar oss. Mediet gör inte människan, men det gör något med människan.

Det finns tre begrepp som kommer vara viktiga genom hela den här boken. Det första har vi redan stött på, nämligen *format*. Det syftar på bokens form: materialet, den yttre formen och baksidans utseende. Det andra ordet är *läsgenre*, vilket handlar om hur vi läser. Det är en konst att läsa snabbt och översiktligt och en delvis annan konst att läsa långsamt och eftertänksamt. Jag beskriver skumläsning och djupläsning som två olika läsgenrer, och tar också upp en del varianter av dem.⁷ Det sista begreppet är *medialt* eller *litterärt ekosystem*. Det beskriver samspelet mellan olika textformat (som böcker, pamfletter, tidningar, tidskrifter, brev), andra medier (radio, tv) och institutioner för bildning och kommunikation: kloster, universitet, förlag, bokklubbar, redaktörer och så vidare. Tillsammans bildar dessa texter, medier och institutioner ekosystem, och ur dem växer kultur.

De här tre sakerna hör tätt samman: Formatet påverkar läsgenren, och hur vi läser får konsekvenser för ekosystemet.⁸ Begreppen har inspirerats av Marshall McLuhan, antropologen Walter J. Ong och kulturkritikern Neil Postman, som återkommer i boken tillsammans med tänkare som Ivan Illich, Hannah Arendt och Maryanne Wolf. Postman har lärt oss att rubbningar i ekosystem leder till att de förändras i grunden. Om du tar bort bin ur ett ekosystem får du inte samma ekosystem minus bin – du får ett nytt ekosystem. Mediala ekosystem fungerar på samma sätt: »En ny teknologi lägger inte till eller drar bort något. Det ändrar allt.»⁹ Därför är Europa efter tryckpressen inte det gamla Europa plus tryckpressen, utan ett nytt Europa. På samma sätt är väst efter datorerna och de smarta telefonerna inte det gamla väst plus digital teknik. Det är en helt ny värld.

Från skrift till civilisation

Homo sapiens har använt språket i minst sjuttiotusen år, men skriften har bara drygt femtusen år på nacken. Det första kända skriftspråket är den mesopotamiska kilskriften, ett alfabet som består av

tecken som man ristade in i mjuk lera med hjälp av en kilformad spets – därav termen kilskrift. Därefter torkades eller brändes leran, och en lertavla skapades. Det var ett imponerande tekniskt språng, men att skriva så tog tid och var omständligt. Lertavlor är inte ett format anpassat för långa epos – även om sådana finns – utan det användes främst för ekonomiska noteringar om vem som var skyldig vem hur mycket.

Bokens historia börjar alltså med bokföring. Skriften är till en början en administrativ uppfinning: »Ett redskap för att bringa ordning i kaos«, som litteraturvetaren Håkan Möller formulerat det.¹⁰ Det var städerna som stod för kaoset. Här samlades många människor på en liten yta vilket gjorde att relationerna blev fler, handeln tog fart och någon form av administration krävdes. Nu behövdes skrivkonst för att hålla reda på allt. Det här sambandet syns i en rad kulturer jorden runt: Med städerna kommer skriftspråket. Att ordet civilisation kommer av latinets *civitas*, som betyder stad, visar att skrift, städer och civilisation hör samman. Skriften är den väv som förenar stadens människor, och staden är civilisationens nav.¹¹

Med tiden utvecklades textteknologier som gjorde det enklare att utöver bokföring också skriva ner lagar, diktverser och längre berättelser. När detta sker kan mer kunskap anta skriftlig form, och texter får en viktigare roll i samhället. Men att en kultur har ett skriftspråk betyder inte att den har blivit en skriftlig kultur. I början är förmågan att läsa en färdighet som enbart ett fåtal, särskilt utbildade behärskar – och de som kan skriva är ännu färre. Skrivandet är ett hantverk för experter, där professionella skrivare tecknar ner brev eller andra budskap mot betalning. För att en kultur ska göra övergången från muntlig till skriftlig krävs det att bildningen breddas och tekniken förbättras, så att fler personer kan överföra mer information till skrivna format.¹²

Den som mer än någon annan bidragit till vår förståelse för skillnaden mellan muntlig och skriftlig kultur är professorn och jesuiten Walter J. Ong. Efter många decenniers studier och fältarbeten bland muntliga kulturer är en av hans viktigaste slutsatser

den ödmjuka insikten att det är väldigt svårt – kanske omöjligt – för människor som lever i en skriftkultur att förstå muntliga kulturer. Det beror på att skriftspråket är en medial revolution med djupgående konsekvenser. Den leder inte bara till att människor kan pränta ner det som tidigare förmedlades muntligt, utan den stöper om både personer och kulturer. Men att skillnaden är svår att förstå betyder inte att vi ska låta bli att försöka. Och kanske har vi lättare att föreställa oss det i dag, eftersom vi genomlever skiftet från tryckta böcker till skärm och märker hur det påverkar oss. Den erfarenheten skapar en resonansbotten i oss som kan hjälpa oss att förstå andra historiska skiften.

Den muntliga kommunikationen kännetecknas av att den är konkret, slagkraftig och lättfattlig. Den måste vara enkel att förstå och minnas, eftersom orden bara existerar i den stund de uttalas. Det påverkar inte bara hur man talar, utan det formar själva tänkandet. Om man lever i en talspråklig kultur gäller det att tänka tankar som går att komma ihåg. Det formar människor som är mer benägna att tänka konkret och handfast, än abstrakt och vindlande.¹³ Dessutom skapar orden i talspråkliga kulturer gemenskaper. För ett muntligt budskap kan bara uppfattas om det finns en fysisk närhet mellan talaren och åhöraren; man måste helt enkelt vara inom hörhåll. Kunskap överförs inte genom böcker som en författare många mil, och kanske årtionden, bort har skrivit, utan i små kretsar mellan en mästare och dennes lärjungar. Det talade ordet förenar också åhörarna, eftersom de riktar sin uppmärksamhet åt samma håll och tar del av samma budskap. Genom att lyssna till och gensvara på det som sägs fogas de samman.

Här är skillnaden gentemot skriftliga kulturer slående. Om en talare ber sin publik att läsa en utdelad text, då splittras tvärtom gruppen genom att var och en går in i sin läsvärld. Först när de läst färdigt och talaren åter tar ordet riktar de sin uppmärksamhet utåt, mot omgivningen. I stunden är det alltså så att det talade ordet förenar, medan den skrivna texten isolerar. Samtidigt kan skrivna texter binda samman människor i gemenskaper som är långt större än vad som ryms runt en lägereld. Skrivkonsten gör att lagar, myter

och nyheter kan förmedlas över stora geografiska avstånd. Det är en förutsättning för det vi kallar civilisation.¹⁴

En sista skillnad är att muntliga kulturer är mer konservativa än skriftliga. Det låter kanske motsägelsefullt, eftersom vi ofta tänker att traditionalism handlar om att man dyrkar bokstaven i heliga skrifter. Men i muntliga kulturer går mycket mental energi åt till att upprepa det som inhämtats med möda under långa tider. Man lägger så stor kraft på att komma ihåg att det inte finns särskilt mycket kvar till innovation. I skriftkulturer däremot tecknas traditionerna ner, och när de sparats i skriven form frigörs utrymme för att reflektera kritiskt över dem – och kanske omvärdera dem – eller helt enkelt tänka på annat. Det gör att skriftliga kulturer är naturligt progressiva på ett annat sätt än muntliga kulturer. Skrivandet möjliggör alltså utveckling och förändring.¹⁵

Tiden före skrivkonsten kallas ofta förhistoria och den är, till det yttre åtminstone, ganska statisk. Under tiotusentals år såg människans tillvaro som jägare och samlare rätt likartad ut. Men när skrivandet växer fram förändras förutsättningarna. Det skrivna ordet sätter historien i rörelse. Därför är det civilisationens gryning.